

سناریوهای پیشروی بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در مواجهه با تحریم‌های نظام بانکی

مهدی قلیزاده زاوشتی^۱

صفر فضلی*^۲

عین‌الله کشاورز ترک^۳

اصغر ابن‌الرسول^۴

چکیده

اعمال تحریم‌های گسترده علیه ج.ا. ایران، بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح را با چالش‌های جدی مواجه کرده است. بنابراین پاسخ بانک‌های وابسته نظامی در برابر این چالش‌ها دارای اهمیت بسزایی است. بنابراین در این پژوهش، نخست روندهای حاکم بر این بانک‌ها در عرصه‌های مختلف از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه با خبرگان استخراج، سپس با برگزاری پنل خبرگان، ۹ پیشران اصلی مشکلات و معضلات بانک‌های وابسته نظامی در دوران تحریم شناسایی شد. در مرحله بعد، پس از برگزاری دلفی در دو مرحله پی‌درپی، دو عدم قطعیت اصلی مسائل بانک‌های وابسته نظامی در پساتحریم شامل: (۱) هزینه مبادلات مالی و مشکلات تکنولوژیکی؛ و (۲) مشکلات ساختاری، استخراج شد. از ترکیب این دو پیشران با عدم قطعیت بالا، چهار سناریو بدست آمده است. این چهار سناریو عبارت‌اند از: الف) رفع بحران؛ ب) چالش نظام بانکی؛ ج) بحران بانکی؛ د) تعویق بحران. در مجموع با بررسی چهار سناریوی محتمل می‌توان عنوان کرد؛ بانک‌های وابسته نظامی دارای مشکلات ساختاری از جمله عدم رعایت استانداردهای بین‌المللی، عدم تنوع ابزارهای مالی، و غیره می‌باشند. بنابراین جهت حل مشکلات اساسی بانک‌های مذکور، توجه به الزامات سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی و سیاست‌های کلی برنامه ششم که بر مؤلفه‌های ساختاری نظام بانکی تأکید می‌کند ضروری است. در نتیجه در این تحقیق مدل مفهومی بر اساس این سیاست‌های کلی برای اصلاح وضعیت بانک‌های وابسته نظامی در پساتحریم طراحی شد.

واژه‌های کلیدی:

آینده پژوهی، آینده‌نگاری، سناریوپردازی تحریم، بانک‌های وابسته نظامی، نظام بانکی.

۱. دانشجوی دکتری آینده‌پژوهی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

۲. دانشیار مدیریت راهبردی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

۳. استادیار آینده‌پژوهی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

۴. استادیار گروه مهندسی صنایع دانشگاه مالک اشتر

مقدمه

شناخت و آگاهی نسبت به آینده، رؤیایی است که از دیرباز تلاش افراد بسیاری را در طول تاریخ به خود معطوف داشته است که با کوشش متفکران دوره جدید برای پیوند میان شناخت علمی با رؤیای شناخت آینده، حوزه دانشی جدیدی با عنوان «آینده‌پژوهی» شکل گرفت. بر اساس دانش آینده‌پژوهی، روشی برای پیش‌بینی دقیق آینده وجود نخواهد داشت؛ آنچه انجام می‌پذیرد مطالعه‌ای است از شرایط گذشته و حال و قراردادان گزاره‌های مشابه و سازگار در کنار یکدیگر در راستای درک تصویرهای متعدد و ممکن آینده، که معنای آن با پیش‌بینی و پیشگویی رخدادهای و حوادث، بسیار متفاوت خواهد بود. مطالعه قوانین و مقررات، آمار و اطلاعات و شاخص‌های کلیدی در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فناوری و زیست‌محیطی و کتاب‌ها و مقالات معطوف به آینده، امکان جمع‌بندی اطلاعات را در قالب «آینده‌های بدیل»^۱ یا سناریوهای باورپذیر با جهت‌گیری‌های متفاوت محقق می‌سازد (قهرمان و همکاران، ۱۳۹۵). آینده‌پژوهی به‌عنوان علم مطالعه آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب و تلاشی هدفمند برای به‌کارگیری عالمانه ابزارها و دستکاری مطلوب عوامل برای ایجاد آینده دلخواه، با تکیه بر روش‌های علمی و پرکاربرد همچون سناریونویسی تلاش می‌کند تا ما را در شناخت آینده‌های ممکن، محتمل، مطلوب و تلاش برای ایجاد آینده دلخواه یاری کند (رضایان، ۱۳۹۴).

امروزه، نظام بانکی در همه کشورها از جمله ایران از ارکان اساسی توسعه به شمار می‌رود و اغلب مناسبات مالی از مسیر بانک‌ها جریان پیدا می‌کند. از سوی دیگر بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران نقش بسزایی در تأمین مالی بخش اعظمی از اقتصاد ایفاء می‌کند و هر قدر اهمیت یک موضوع و نقش آن در اقتصاد و توسعه کشور بیشتر باشد، لزوم توجه به مشکلات و چالش‌های آن نیز بیشتر خواهد بود.

یکی از مهم‌ترین مسائلی که به منبعی برای چالش‌آفرینی در عرصه بانکداری نیروهای مسلح ایران تبدیل شده، تحریم‌های بین‌المللی علیه این بانک‌ها است که شدت این تحریم‌ها بیشتر از تحریم بانک‌های غیرنظامی بوده است. در نتیجه این تحریم‌ها، بخش بزرگی از عملیات بانکی از جمله مبادلات مالی خارجی بانک‌های وابسته نظامی، نقل و انتقال ارز، گشایش اعتبارات اسنادی و گشایش ضمانت‌نامه‌های بانکی، مسدود بودن حساب‌های مالی و غیره تحت تأثیر قرار گرفته است. اکنون که تحریم‌ها فعالیت‌های بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به

1. Alternative Futures

نیروهای مسلح را با چالش جدی مواجه کرده است، شناسایی این چالش‌ها، بررسی ابعاد تأثیرگذاری و چگونگی مدیریت آن‌ها ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

در حال حاضر، با توجه به خروج آمریکا از برجام و آینده مبهم برجام با کشورهای اروپایی در این مطالعه تلاش می‌شود چشم‌انداز وضعیت نهادهای مالی و بانک‌های وابسته به نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در سناریوهای کاهش و یا تشدید تحریم مورد بررسی قرار گیرد و مدل مفهومی برای بهبود وضعیت بانک‌های وابسته نظامی در شرایط تحریم تشریح شود. اهداف مورد انتظار در این تحقیق عبارت است از شناسایی چالش‌های احتمالی بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح در سناریوهای کاهش و یا افزایش تحریم، و راهکارهای رفع این چالش‌ها. پرسش‌هایی که این پژوهش به آن پاسخ می‌دهد عبارت‌اند از:

۱. چالش‌های احتمالی که در شرایط تحریم‌های بین‌المللی متوجه بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح می‌شود چیست؟
۲. چگونه می‌توان چالش‌های موجود در شرایط تحریم را در بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح مدیریت کرد؟

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مبانی نظری آثار تحریم بر حوزه بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح

در فرهنگ لغت و اصطلاحات سیاسی لغت (sanction) معادل تحریم، اجازه دادن و تصویب کردن، مجازات، جریمه و ضمانت اجرایی معنا شده است و هدف آن ایجاد تغییراتی در رفتار سیاسی کشور است. عده‌ای نیز مهم‌ترین کارکرد تحریم را بازدارندگی می‌دانند. در شرایط کنونی، استراتژی تحریم از طریق جنگ اقتصادی در جریان خصومت‌های جاری عصر نوین دارای اهدافی بسیار گسترده‌تر از گذشته است، مخصوصاً بعد از سال ۲۰۰۱ میلادی الگوی تحریم دچار تغییر شده است، به طوری که از تحریم اقتصادی به عنوان سیاست برتر یا جایگزین ابزار نظامی با هزینه کمتر یاد می‌شود (ظریف و میرزایی، ۱۳۷۶). تحریم‌های اقتصادی عمدتاً از دو طریق تحریم تجاری و تحریم مالی اعمال می‌شود. تحریم تجاری که با محدود یا قطع کردن انواع روابط وارداتی و صادراتی همراه است. در تحریم مالی محدودیت و فشارهایی بر روابط مالی کشور مورد هدف اعمال می‌شود. به عبارت دیگر سرمایه‌گذاری، تأمین مالی و معاملات مالی کشور تحت فشار قرار می‌گیرد (Yitzhak & Yair, 2011).

در جدول (۱)، اطلاعات کلی در مورد بانک‌های وابسته نظامی آورده شده است. اغلب این بانک‌ها تا پیش از اخذ مجوز از بانک مرکزی در قالب صندوق‌های قرض‌الحسنه فعال بودند و در فرآیند ساماندهی نظام پولی کشور، مجوز تأسیس بانک یا موسسه اعتباری را دریافت کردند.

جدول (۱) ماهیت ارتباط بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح

عنوان	وابستگی
قوامین	نیروی انتظامی
انصار	سپاه پاسداران انقلاب اسلامی
حکمت ایرانیان	ارتش جمهوری اسلامی ایران
مهر اقتصاد	نیروی بسیج
بانک سپه	ماهیت دولتی - نظامی
موسسه اعتباری کوثر	وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح

بانک‌های وابسته نظامی فوق‌الذکر در سال ۱۳۹۷ در مجموع بیش از ۵۰۰۰ شعبه را به خود اختصاص دادند که حدود ۲۲ درصد کل شعب بانک‌ها و نهادهای پولی مجاز را شامل می‌شد.^۱ بر اساس ترازنامه این بانک‌ها، عمده این بانک‌ها و مؤسسات مالی در شاخص‌های مالی، عملکردی و استانداردهای بین‌المللی بانکداری از وضعیت مناسبی برخوردار نیستند و به همین دلیل مسئله ادغام بانک‌های وابسته نظامی در بانکی دارای شاخص‌های مالی و عملکردی بهتر مطرح است. سپرده‌های سرمایه‌گذاری (بخصوص بلندمدت) دارای بیشترین سهم در بخش بدهی، و تسهیلات اعطایی و مطالبات از اشخاص غیردولتی به‌غیراز بانک‌ها دارای بیشترین سهم در بخش دارایی‌های بانک‌های وابسته نظامی می‌باشد. ورود در عرصه بانکداری بین‌المللی برای بانک‌های وابسته نظامی به دلیل شرایط خاص سیاسی - امنیتی سخت بوده و ملاحظاتی برای ورود به این عرصه در سطح منطقه و جهانی ایجاب می‌کند.

انواع تحریم‌های مالی در حوزه بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح

در شرایط تحریم بانک‌های وابسته نظامی جز اولین بانک‌ها و نهادهای مالی بودند که در معرض تحریم‌های شدید مالی قرار گرفتند. در این بخش تحریم‌های مالی که از دهه ۱۹۹۰ به بعد علیه ایران و بخصوص بخش نظامی و دفاعی کشور اعمال شده است به همراه جزئیات آن‌ها معرفی و تبیین می‌شود.

۱. سایت رسمی بانک مرکزی، زیرشاخه نظارت بانکی، بخش بانک‌ها و نهادهای پولی مجاز

۱. سال‌های ۲۰۰۶ و ۲۰۰۷: بر اساس گزارش خزانه‌داری آمریکا در دسامبر ۲۰۰۶، خزانه‌داری، قوانین منع تجارت را به‌منظور توقف انتقال میلیون‌ها دلار به حزب ... لبنان، حماس و جهاد فلسطین از طریق بانک صادرات ایران اعمال کرد. در سال ۲۰۰۷، تحریم‌هایی علیه بانک صادرات، سپاه پاسداران و وزارت دفاع اعمال شد که براساس ادعای شورای امنیت، دلیل اصلی آن حمایت مالی از تروریسم و حزب ... لبنان و همچنین تلاش برای دستیابی به سلاح کشتارجمعی و حمایت از آن بود. همچنین شورای امنیت ۲۷ تن از افراد عضو سپاه پاسداران، نیروی قدس پاسداران و شرکت‌های ایرانی را بر اساس دستور اجرایی ۱۳۲۲۴ که مدعی بود نیروی قدس سپاه پاسداران تجهیزات لازم را برای طالبان، حزب ... لبنان، حماس و دیگر گروه‌ها فراهم می‌کند، تحریم کرد. در ژانویه ۲۰۰۷ نیز بانک سپه به ادعای آنکه از حامیان مالی تولید و تکثیر سلاح‌های هسته‌ای بود، تحریم شد. طبق دستور اجرایی ۱۳۳۸۲ دسترسی این بانک به سیستم مالی ایالات‌متحده قطع شد و توانایی این بانک در انجام مبادلات با ارز دلار کاهش یافت (عزیزنژاد و سیدنورانی، ۱۳۸۹).
۲. مارس ۲۰۰۸: بر اساس بند ۹ قطعنامه شورای امنیت علیه ایران در مارس سال ۲۰۰۸، شورا از تمامی کشورها می‌خواهد در پذیرفتن تعهدات جدید عمومی تجارت با ایران، ازجمله ارائه اعتبارنامه‌های صادرات، ضمانت‌نامه‌ها یا بیمه‌نامه‌ها، به اتباع خود یا سازمان‌هایی که در چنین تجارت‌هایی دست دارند، هوشیار باشند تا از اعطای چنین کمک‌های مالی اجتناب ورزند که ممکن است به تولید و تکثیر فعالیت‌های حساس هسته‌ای، توسعه سیستم‌های پرتابی و حمل تسلیحات هسته‌ای منجر شود (همان منبع).
۳. سال ۲۰۱۲: آمریکا، بانک مرکزی و بخش مالی ایران را هدف قرار داد و بر اساس آن شرکت‌های خارجی را وادار کرد میان همکاری با بخش نفتی، مالی و بانک مرکزی ایران یا بخش مالی آمریکا، یکی را انتخاب کنند. همچنین وزارت خزانه‌داری آمریکا اعلام کرده بود «بانک مرکزی ایران، که تنظیم‌کننده بانک‌های ایرانی است، در سال ۲۰۱۱، میلیاردها دلار به بانک‌های ایرانی تحت تحریم، ازجمله بانک صادرات، ملت، توسعه صادرات ایران و بانک ملی، از طریق انواع طرح‌های پرداخت، منتقل کرده است» (خان‌بیگی، ۱۳۹۰). همچنین در سال ۲۰۱۲، اتحادیه اروپا عقد هرگونه قرارداد واردات، خرید و یا حمل‌ونقل نفت خام ایران و فراورده‌های نفتی را ممنوع اعلام کرد. همچنین دارایی‌های بانک مرکزی در اروپا مسدود شد و تجارت طلا و سایر فلزات گران‌بها با بانک و نهادهای دولتی ایران ممنوع شد.

همچنین اتحادیه اروپا سوئیفت را از ارائه خدمات بانکی به بانک‌های تحت تحریم این اتحادیه منع کرد (Official Journal of the European Union, 2012).

۴. سال ۲۰۱۸: وزارت خزانه‌داری آمریکا به دنبال تصمیم آمریکا برای خروج از برجام، مختصات و شرایط اعمال تحریم‌های جدید بر ایران را مشخص کرد. بر مبنای تصمیم جدید دولت آمریکا، این وزارتخانه ملزم شد تا هرچه زودتر شرایط بازگشت تحریم‌های مرتبط با برنامه هسته‌ای ایران را آماده کند. در واقع در گام نخست بازگشت تحریم‌ها، محدودیت‌های آمریکا برای اقتصاد ایران که با توافق برجام تعلیق شده بودند، بار دیگر در یک فرآیند کوتاه‌مدت به اقتصاد ایران تحمیل خواهند شد. وزارت خزانه‌داری آمریکا همچنین به کلیه افراد حقیقی و حقوقی که در حوزه‌های مرتبط با تحریم‌های هسته‌ای با ایران در حال همکاری هستند تا ۶ اگوست (۱۵ مرداد) یا ۴ نوامبر (۱۳ آبان) فرصت داد تا اقدامات لازم را برای جلوگیری از تحریم شدن از سوی آمریکا اعمال کنند که عبارت‌اند از: خریدوفروش اسکناس یا اسناد مبتنی بر دلار با دولت ایران، خریدوفروش طلا و سایر فلزات گران‌بها، افتتاح حساب ریالی در خارج از مرزهای ایران و مبادله ریالی با ارقام قابل توجه، تأمین مالی خارجی و خرید اوراق منتشرشده از سوی دولت ایران، هرگونه مبادله مالی بین مؤسسات مالی بین‌المللی با بانک مرکزی ایران یا بانک‌ها و مؤسسات مالی ایرانی (katzman, 2018)؛ که این تحریم‌ها، بانک‌های وابسته نظامی و همچنین شخصیت‌های نظامی که در توافقنامه برجام از لیست سیاه تحریم‌ها^۱ خارج شده بودند را شامل می‌گردد.

آثار تحریم‌های مالی در حوزه بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح

در روابط بین‌الملل، تحریم نظام بانکی به‌عنوان اهرمی برای اعمال فشارهای اقتصادی مورد استفاده قرار می‌گیرد. مهم‌ترین هدف از تحریم بانک‌ها؛ ایجاد اختلال در نظام بانکی و مبادلات مالی و کاهش تجارت خارجی است که منجر به افزایش انواع هزینه‌ها، افزایش ریسک‌های بانک، ایجاد جو روانی در ابعاد مختلف علیه بانک، کاهش اعتماد عمومی به نظام بانکی و کاهش تعاملات بانکی بین‌المللی با سایر کشورها می‌گردد (غفاری‌نژاد و رضایی، ۱۳۹۴).

در اثر تحریم مالی طی دهه اخیر، به دلیل محدودیت‌های بین‌المللی در زمینه استفاده از منابع مالی خارجی، افزایش بازپرداخت دیوان ارزی و تعهدات قراردادهای بیع متقابل، کسری

^۱. Specially Designated Nationals And Blocked Persons List (SDN List)

حساب سرمایه بلندمدت ایجاد شد. اما به دلیل اینکه درآمدهای ارزی سهم کمتری از کل درآمدهای بانک‌های وابسته نظامی را شکل می‌دهد بنابراین در شرایط تحریم، این بانک‌ها بر درآمد ناشی از کارمزد خدمات بانکی، ارائه تسهیلات و سرمایه‌گذاری در فضای اقتصاد داخلی به‌خصوص سرمایه‌گذاری در بانک‌های دیگر تکیه کردند (همان منبع).

طی سال‌های تحریم و بعد از سال ۱۳۹۰، گشایش اعتباری و پذیرش اعتبارات اسنادی انجام نشد و واردات از طریق پرداخت غیر بانکی و از طریق کشورهای خاص صورت گرفت. همچنین صادرکنندگان مجبور به افتتاح حساب در کشورهای دیگر شدند. بنابراین اعمال تحریم بر نظام بانکی سبب شد بانک‌های غیرنظامی به سمت اعتبارات بانک مرکزی سوق پیدا کنند و وابستگی‌شان (بدهی) به بانک مرکزی بیشتر شود. ولی به دلیل حمایت دولت از بانک‌های نظامی و نیز وابستگی سرمایه این بانک‌ها به صندوق‌های بازنشستگی نظامیان، بدهی به بانک مرکزی سهم کمتری در بانک‌های وابسته نظامی دارد و درآمدزایی عمده این بانک‌ها در سود تسهیلات پرداختی، سرمایه‌گذاری و سپرده‌گذاری در سایر بانک‌ها است.

در اثر تحریم‌های آمریکا به تبع لغو برجام، روابط ریالی با افراد یا نهادهایی که در لیست SDN آمریکا هستند آن‌ها را در لیست سیاه قرار می‌دهد و خود بانک‌ها و نهادهای وابسته نظامی در لیست SDN قرار دارند. حتی بر اساس این تحریم‌ها، بانک مرکزی اجازه فعالیت پولی و مالی با بانک‌های وابسته نظامی را نخواهد داشت (katzman, 2018). به‌طور کلی، در اثر تحریم‌های مالی دشواری‌هایی برای بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح پدید آمده است که می‌توان آن‌ها را به شرح ذیل برشمرد (عزیزنژاد، ۱۳۹۰):

- از دسامبر سال ۲۰۰۶ به بعد و با صدور قطعنامه ۱۷۳۷ شورای امنیت علیه جمهوری اسلامی ایران، دولت‌های فرانسه، آلمان و ایتالیا با برکناری رؤسای شعب نمایندگی‌های بانک سپه در کشورهای خود، اختیارات آن‌ها را به افراد موردنظر خود واگذار کرده و دارایی‌ها، حواله‌ها و اعتبارنامه‌های این بانک را مسدود کردند؛
- عدم پذیرش اعتبارات اسنادی (LC) بانک‌های نظامی توسط بانک‌های خارجی و بخصوص بانک‌های منطقه خاورمیانه و همسایه؛
- افزایش حداقل ۵ درصدی هزینه گشایش اعتبارات اسنادی، ضمانت‌نامه‌ها و حواله‌های ارزی؛
- کاهش چشمگیر تعداد کارگزاری‌های معتبر طرف حساب بانک‌های نظامی در خارج از کشور؛

- کاهش توان اعتباری بانک‌های نظامی از سال ۱۳۸۶ به بعد، به دلیل عدم امکان تأمین مالی خارجی و افزایش مطالبات غیر جاری به دلیل کمبود منابع و عدم تمایل بدهکاران به بازپس دادن پول این بانک‌ها؛
- از آنجایی که ایرانیان زیادی با شعب بانک‌های نظامی در خارج از کشور مرادوات مالی دارند، با گسترش دامنه تحریم‌ها بخش اعظمی از منابع بانک‌های نظامی در این کشورها بخصوص بانک‌های نظامی حاضر در کشورهای منطقه به مخاطره می‌افتد؛
- از آثار مهم تحریم بانک‌های وابسته نظامی می‌توان به افزایش هزینه‌های تأمین مالی اشاره کرد که عبارت‌اند از:
  - افزایش نرخ حق بیمه تسهیلات،
  - نرخ تنزیل اسناد ایران در بانک‌های خارجی،
  - کارمزدهای بانکی پرداختی در مرادوات با بانک‌های خارجی،
  - هزینه خرید از واسطه‌ها،
  - هزینه کارمزد گشایش اعتبار اسنادی و
  - هزینه‌های جایگزین کارگزاران بانکی.
- با توجه به اینکه کنترل پیام‌های بانکی که از طریق سیستم مخابراتی سوئیفت ارسال می‌شود، بانک‌های وابسته نظامی مورد تحریم، پیام‌های مالی خود را به صورت غیررسمی و با مخاطرات زیاد و از طریق دورنگار ارسال می‌کنند؛
- بانک‌های وابسته نظامی مجبور و ملزم به تبدیل مکرر ارزها جهت پرداخت و جابجایی (هزینه‌های انتقال) و تقبل نرخ نوسانات هستند؛
- عدم تأیید اعتبارات بانک‌های وابسته نظامی^۲ توسط بانک‌ها و یا ذینفعان خارجی؛
- به دلیل تحریم، بانک‌های اروپایی از قبول اعتبارات اسنادی ایران و یا جابجایی ارز برای بانک‌های وابسته نظامی خودداری می‌کنند و اغلب کشورهای آسیایی و کشورهای حوزه خلیج فارس نیز مبادلات ارزی خود را با بانک‌های ایرانی و بخصوص وابسته نظامی به شدت محدود و یا قطع کرده‌اند؛

^۱. برخی بانک‌های وابسته نظامی مانند بانک انصار و مهر اقتصاد، با وجود رفع تحریم سوئیفت اکثریت بانک‌های کشور ناشی از توافق برجام، از خدمات سوئیفت محروم شدند.

^۲. Confirmation

- در دوران تحریم پرداخت‌های خارجی کشور به صورت عمده محدود به امارات، چین و کره جنوبی است. در خصوص امارات نیز این مبادلات از طریق بانک‌های ایرانی مستقر در دوبی انجام می‌شود و در قبال کشورهای چین و کره جنوبی پول‌های ایران برای مصرف خرید کالا از داخل چین و کره جنوبی تخصیص داده می‌شود. بنابراین درآمدزایی ناشی از مرادوات مالی در بانک‌های وابسته نظامی در این شرایط خاص کاهش می‌یابد.
  - قطع همکاری بانک‌های وابسته نظامی کشور مشکلاتی از جمله، عدم امکان افتتاح و نگهداری حساب‌های ارزی، ایجاد وقفه در نقل و انتقالات ارزی برای واردات و صادرات کالا و همچنین انجام امور خدمات، عدم امکان انجام تبدیلات ارزی، خرید و فروش اوراق قرضه و سپرده‌گذاری نزد بانک‌های کارگزار را به دنبال داشت. به دلیل عدم امکان استفاده از ارزهای جهان و متعاقب آن نگهداری ذخایر ارزی صرفاً به چند ارز و در چند کشور محدود که این امر منجر به افزایش قابل ملاحظه هزینه‌ها و ریسک‌های عملیاتی گردید.
- با عنایت به موارد فوق می‌توان دریافت؛ حوزه بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح از لحاظ رویارویی با تحریم‌ها از سال ۲۰۰۶ میلادی به بعد با مشکلات رو به رشدی مواجه بوده است و هرچند به طرق مختلف و با تحمل هزینه‌ها و پذیرش ریسک بالا، امور بانکی خود را انجام می‌دهند اما نخست؛ حجم معاملات و سودآوری بانک‌ها در حوزه فعالیت‌های بانکداری بین‌الملل کاهش یافته است و دوم؛ ادامه و گسترش دامنه تحریم‌های مالی با وجود وضعیت فعلی بانک‌های وابسته نظامی، فعالیت بانکداری بین‌المللی را کاملاً از بین می‌برد.

روش‌شناسی پژوهش

روندهای جاری امکان بررسی انواع آینده‌های بدیل را ایجاد نمی‌کنند. اگر می‌خواهیم واقعاً به دل آینده بزنیم و انواع آینده‌ها را رصد و برای رویارویی با آن‌ها برنامه‌ریزی بکنیم و اقدامات لازم را به عمل آوریم، باید به سناریو متوسل شویم. در واقع، سناریوها گمانه‌هایی درباره فضای احتمالی آینده هستند (Cornish, 2005). تمامی روش‌های آینده‌پژوهی می‌توانند به تدوین سناریو بینجامند. سناریو را می‌توان هم بر پایه روش‌های کمی و هم بر پایه روش‌های کیفی استوار کرد (Bell, 1990).

از جنبه نظری، سناریوها، ترکیبی از مسیرهای مختلف (رویدادها و راهبردهای بازیگران) هستند که به آینده‌های احتمالی منتهی می‌شوند. سناریو به‌عنوان توصیفی از وضعیت آینده و

سلسله‌ای از رویدادها است که به فرد اجازه می‌دهد از موقعیت مبدأ و اصلی خود به سمت آینده حرکت کند (Godet & Roubelat, 1996). عنایت‌اله^۱ اظهار می‌دارد که سناریوها، ابزارهایی مطلوب و مناسب در آینده‌پژوهی هستند. برای بعضی از افراد، سناریوها به آینده‌نگاری آینده کمک می‌کنند و آن‌ها به شفاف‌سازی بدیل‌ها می‌پردازند. سناریوها مفید هستند، زیرا از زمان حال فاصله می‌گیرند و مسیر آینده را می‌گشایند و اجازه خلق آینده‌های بدیل را می‌دهند (Inayatullah, 2013). در ادامه به‌طور خلاصه، گام‌های فرایند ساخت سناریو در کتاب «هنر دورنگری»^۲ پیتر شوارتز، آورده شده است:

گام اول: مشخص کردن موضوع اصلی

در نخستین گام، موضوع و هدف اصلی تحقیق مشخص می‌گردد. هنگام سناریوسازی، بهتر آن است که حرکت از درون به بیرون انجام گیرد نه از بیرون به درون؛ یعنی با یک موضوع یا تصمیم مشخص شروع و سپس به‌سوی محیط بیرون آن موضوع حرکت کنیم.

گام دوم: مشخص کردن عوامل کلیدی و فرایندهای مهم محیطی

مشخص کردن موضوع یا تصمیم، نکته اساسی گام اول است و تهیه فهرستی از عوامل کلیدی که بر موفقیت یا شکست آن تصمیم تأثیر می‌گذارد، نکته‌ای است که در گام دوم باید به آن توجه داشت.

گام سوم: نیروهای پیشران

وقتی عوامل کلیدی فهرست شد، با فهرست کردن نیروهای پیشران کلان محیطی مؤثر بر عوامل کلیدی که قبلاً شناسایی شده‌اند، گام سوم برداشته می‌شود. به‌عبارت‌دیگر، علاوه بر تهیه فهرستی از نیروهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، محیطی و تکنولوژیکی، راه دیگر برای رسیدن به عوامل کلان محیطی پاسخ به این پرسش است: نیروهایی که در پس نیروهای خرد محیطی که در گام دوم قرار گرفته‌اند، وجود دارند کدام‌اند؟

گام چهارم: رتبه‌بندی بر اساس اهمیت و عدم قطعیت

گام بعدی، رتبه‌بندی عوامل کلیدی و نیروهای پیشران بر اساس دو نکته مهم است:

۱. میزان اهمیت دستیابی به هدفی که در گام اول مشخص شده است.
۲. تشخیص میزان عدم قطعیت آن عوامل و فرایندها؛ که به تعیین دو یا سه عامل یا فرایند

^۱. Sohail Inayatullah

^۲. The Art of the Long View

مهم‌تر و نامعین‌تر می‌انجامد. در واقع، مقصود از این گام، تعیین عواملی است که معیار تفاوت سناریوهاست. مشخص کردن این عوامل مهم‌ترین بخش سناریوسازی است.

گام پنجم: انتخاب منطق سناریو یا نقشه حرکت

پس از مشخص شدن نیروهای پیشران و اتفاقات ممکن گوناگون، باید منطق و طرحی که سناریو باید بر اساس آن نوشته شود را انتخاب کنیم. برای انتخاب منطق سناریو و یا نقشه حرکت داستان باید از چگونگی تأثیر نیروها بر یکدیگر آگاه شویم. وقتی که محورهای بنیادین عدم قطعیت‌های مهم را مشخص کردیم، بهتر آن است که آن‌ها را به صورت یک طیف (بر یک محور) یا یک ماتریس (بر دو محور) یا یک حجم (بر سه محور) نمایش دهیم و سناریوهای متفاوت را در آن مشخص سازیم، به طوری که جزئیات آن‌ها هم در آن جای بگیرد. به کمک این ماتریس، می‌توان منطق سناریو را معلوم کرد.

گام ششم: کامل کردن سناریو

نیروهای پیشران، منطق‌هایی را که موجب تمایز سناریوهاست، مشخص می‌سازند. پس از آن، پروراندن طرح ابتدایی سناریوها با استفاده از فهرست عوامل و فرایندهای کلیدی در گام‌های دوم و سوم میسر خواهد بود. همه عوامل و فرایندهای کلیدی یک سناریو باید مورد توجه قرار بگیرد. گاهی اوقات به خوبی واضح است که کدام سوی یک عدم قطعیت باید در کدام سناریو قرار بگیرد. در پایان، بخش‌های مختلف سناریو را به صورت یک داستان منسجم به یکدیگر می‌چسبانند.

گام هفتم: بررسی پیامدها و نتایج هر سناریو

پس از تدوین سناریوهای مقدماتی، باید به موضوع اصلی و هدف سناریوها بازگردیم و این پرسش‌ها که این هدف در هر سناریویی چگونه جای می‌گیرد و چه نقاط ضعفی دارد؟ آیا تصمیم راهبرد مورد نظر در صورت وقوع تمام سناریوهای به دست آمده مفید و مؤثر است یا فقط در یک یا دو سناریو جای می‌گیرد؟ هدفی که تنها با ویژگی‌های یک سناریو سازگار باشد، هدفی با خطرپذیری بسیار بالا خواهد بود.

گام هشتم: انتخاب نشانگرها و راهنماهای راهبردی برای انتخاب راهبرد و رسیدن به هدف
وقتی که سناریوهای مختلف تدوین و نتایج حاصل از اجرای آن مشخص شد، مفید است که چند شاخص مهم انتخاب شود. اگر این شاخص‌ها به دقت انتخاب شود نهادی که از سناریو

استفاده می‌کند از دیگر نهادها موفق‌تر خواهد بود (Schwartz, 1991). بنابراین بر اساس توضیحات فوق، مراحل انجام این تحقیق عبارت‌اند از:

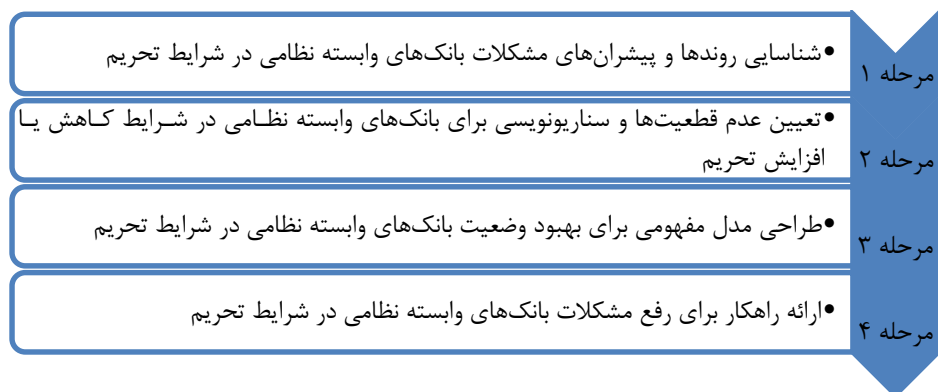
الف) نخست بر اساس مطالعات معتبر انجام‌شده داخلی و مصاحبه با خبرگان، مروری بر روندهای کلیدی وضعیت بانک‌های نظامی طی دو دهه اخیر انجام می‌پذیرد و سپس با استفاده از پنل خبرگان، متغیرهای اصلی (پیشران‌های) اثرگذار بر وضعیت بانک‌های نظامی در پساتحریم شناسایی می‌شود. برای شناسایی پیشران‌ها، یکی از مناسب‌ترین شیوه‌ها، استفاده از روش دلفی با گستره متخصصان بسیار وسیع در مناطق مختلف کشور است. برگزاری دلفی به این شکل، با برخی محدودیت‌ها و پیچیدگی‌ها همراه است که سبب می‌شود برای سهولت کار و رسیدن به نتیجه مشابه با هزینه کمتر، از روش پنل خبرگان برای استخراج مطالعه پیشران‌ها استفاده شود. در روش پنل خبرگان تعدادی از متخصصان آشنا با حوزه‌های پولی و بانکی و تحریم‌های مالی (۳ تا ۱۵ نفر) با تکیه بر روش «اصح‌گزینی» انتخاب‌شده و از آن‌ها خواسته می‌شود تا در یک جلسه علنی با آمادگی ذهنی قبلی در خصوص مهم‌ترین مؤلفه‌های تأثیرگذاری تحریم (پیشران‌ها) بر حوزه بانک‌های وابسته نظامی در گذشته و آینده بحث کنند. این خبرگان متناسب با مطالعات و تجارب خود مؤلفه‌هایی را مطرح می‌کنند و تمامی این مؤلفه‌ها توسط دبیر پنل ثبت می‌شود.

ب) باهدف امکان‌پذیری تدوین سناریوهای وضعیت بانک‌های نظامی در پساتحریم، تهیه فهرست محدود و منسجمی از عدم قطعیت‌های کلیدی (بحرانی) در دستور کار قرار می‌گیرد. پس از برگزاری پنل خبرگان و شناسایی پیشران‌ها در مرحله قبل، در این مرحله دبیر پنل از متخصصان می‌خواهد در قالب دلفی آنلاین (برخط) بر اساس این عوامل، عدم قطعیت‌های کلیدی که عامل اساسی تغییر هستند را معرفی کنند (رضایان، ۱۳۹۴).

پ) سناریوها از ترکیب زنجیروار حالات محتمل عدم قطعیت‌های کلیدی (بحرانی) تولید می‌شوند و سپس بر اساس معیار سازگاری و نیز انطباق بیشینه با وضعیت موجود، سناریوی منتخب مشخص و درنهایت الگوی راهبردی بهبود وضعیت بانک‌های نظامی در پساتحریم تدوین و طراحی می‌گردد.

ت) در گام نهایی، با توجه به الگوی بهبود وضعیت بانک‌های نظامی در پساتحریم، راهبردها و راهکارهایی جهت رفع مشکلات بانک‌های نظامی ارائه می‌گردد.

در شکل (۱)، مراحل انجام پژوهش آورده شده است که به ترتیب عبارت‌اند از:

شکل (۱) مراحل انجام پژوهش

یافته‌های پژوهش

در پژوهش حاضر با انجام مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی اسناد متعدد و سپس مصاحبه با خبرگان موضوع، روندهای حاکم بر حوزه بانک‌های وابسته نظامی در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، تکنولوژیکی و صنعت بانکداری شناسایی شد (جدول ۱). روندهای اصلی در حوزه بانک‌های وابسته نظامی طی دو دهه اخیر عبارت‌اند از:

جدول (۲) روندهای حاکم بر حوزه بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح طی دو

نیروهای صنعت بانکداری (Ban)		
منابع	مؤلفه‌های کلیدی	روند
پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۵	عدم تخصیص مناسب منابع مالی، نبود نهادهای مکمل توسعه مالی، عدم توسعه سایر بازارهای مالی	دوره توسعه مالی نامتوازن
کریمی‌راد و همکاران، ۱۳۹۵	تعیین دستوری نرخ‌های سود، تخصیص منابع و مدیریت بانک‌های وابسته نظامی خارج از بدنه کارشناسی بانک	افول مالی
نیلی و همکاران، ۱۳۹۴	ضعف در نظارت بانک مرکزی	ضعف بانک مرکزی
نجفی و همکاران، ۱۳۹۵	رقابت برای جذب سپرده از طریق افزایش نرخ سود سپرده در بانک‌های وابسته نظامی	جنگ قیمتی
مجاب، ۱۳۹۵	کاهش شاخص‌های سلامت مالی بانک‌های نظامی شامل نسبت کفایت سرمایه، نسبت مطالبات غیر جاری و نسبت دارایی‌های غیر نقد و غیره	کاهش سلامت بانکی
نیروهای سیاسی (Pol)		

ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۵	تحریم‌های گسترده و اثر آن بر تشدید انجماد دارایی و رکود و افزایش مطالبات غیرجاری و ضعف مالی دولت در حمایت از بانک‌های وابسته نظامی	مسئله جریان نقد و ضعف مالی دولت
رشیدارده و خزائی، ۱۳۹۵	بی‌ثباتی سیاسی و به‌تبع آن اثر بر محیط کسب‌وکار و افزایش مطالعات معوق بخش غیردولتی به بانک‌های وابسته نظامی	ثبات سیاسی
مصاحبه با خبرگان	دخالت‌های سیاسی در ابعاد اقتصادی و نقدینگی و خلق پول و آثار آن بر بانک‌های وابسته نظامی	اقتصاد سیاسی
مصاحبه با خبرگان	همکاری‌های بانک‌های وابسته نظامی در سطح کشورهای منطقه	همکاری‌های بین‌المللی
نیروهای اجتماعی (So)		
رشیدارده و خزائی، ۱۳۹۵	پذیرش سریع‌تر بانکداری مجازی در بانک‌های وابسته نظامی	تغییر در ارزش‌ها و پذیرش عمومی فناوری‌های جدید
مصاحبه با خبرگان	افزایش تقاضای تسهیلات توسط بخش غیردولتی از بانک‌های وابسته نظامی	ظهور حجم وسیعی از نیروی کار آماده برای ازدواج و ورود به بازار کار
نیروهای تکنولوژیکی (Tech)		
مصاحبه با خبرگان	سبب توسعه اندک بانکداری مجازی در بانک‌های وابسته نظامی شده باین‌وجود از لحاظ پیشرفت فنی و تکنولوژیکی در مقایسه با روندهای جهانی خیلی عقب‌مانده است	رشد سریع فناوری
رشیدارده و خزائی، ۱۳۹۵	مشتری‌محوری و خدمات ویژه مشتری خرد بسیار ضعیف بوده و عمدتاً سودمحوری مدنظر بانک‌های وابسته نظامی بوده است	مشتری‌محوری
نیروهای اقتصادی (Eco)		
رشیدارده و خزائی، ۱۳۹۵	از فرصت بروز بازارهای نوظهور در داخل و خارج کشور توسط بانک‌های وابسته نظامی به نحو مطلوب استفاده نشده است	رشد بازارهای نوپدید
مصاحبه با خبرگان	وضعیت نامناسب شاخص‌های اقتصادی بر وضعیت سودآوری و شاخص‌های عملکردی بانک‌های وابسته نظامی تأثیر معکوس گذاشته است	وضعیت نامناسب شاخص‌های اقتصادی

پس از برگزاری پنل خبرگان موارد ذیل به‌عنوان پیش‌ران‌های مشکلات و معضلات بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح در پساتحریم شناسایی گردید:

- هزینه مبادلات و تأمین مالی
- مشکلات فنی و تکنولوژیکی
- عدم رعایت استانداردهای بین‌المللی
- عدم تنوع عملیات و ابزارهای تأمین مالی
- تأمین مالی بانک‌محور
- ضعف نظام بانکداری مجازی
- کاهش استقلال و اقتدار ساختاری مقام ناظر
- عملکرد شورای پول و اعتبار در تعیین نرخ‌های سود بانکی
- نبود نظام حل‌وفصل و فراهم‌سازی امکان انحلال بانک‌های وابسته نظامی
- نبود الگوهای مختلف بانکداری در رابطه بانک‌ها و نهادهای مالی
- عدم رعایت حاکمیت شرکتی.

در مرحله بعد پس از برگزاری دلفی بین متخصصان حاضر در پنل نظرسنجی از متخصصان امر در دو مرحله پی‌درپی، دو عدم قطعیت به‌طور مستقیم به‌عنوان مشکلات و معضلات بانک‌های وابسته نظامی در شرایط تحریم شناسایی شدند. این دو عدم قطعیت از نظر متخصصان، دو عامل اساسی در تغییر و تحولات وضعیت بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح در شرایط تحریم هستند که تغییرات این عدم قطعیت‌ها می‌تواند وضعیت کم و کیف بانک‌های وابسته نظامی را به‌شدت تحت تأثیر قرار دهد. به‌طور کلی عدم قطعیت پیش‌روی بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح در پساتحریم را می‌توان به دودسته تقسیم‌بندی نمود که عبارت‌اند از:

الف- محدودیت‌هایی که با تحریم‌ها ایجاد شده و رفع تحریم‌ها می‌تواند در حل آن‌ها مؤثر باشد. به‌عبارت‌دیگر، محدودیت‌هایی که سبب افزایش هزینه مبادلات و تأمین مالی شده است که با برداشتن تحریم‌ها برطرف می‌شود. البته لازم به ذکر است؛ منظور از هزینه مبادلات و تأمین مالی یعنی هزینه مبادلات و تأمین مالی برای بانک‌های وابسته نظامی و مشتری است که در این تحقیق مدنظر بانک است و بانک در تعامل با بانکداری بین‌المللی به دلیل محدودیت‌هایی که در اثر تحریم وجود دارد، مبادلات و تراکنش‌های مالی خود را با هزینه بالاتری انجام می‌دهد. قطع همکاری بانک‌های وابسته نظامی کشور مشکلاتی از جمله، عدم

امکان افتتاح و نگهداری حساب‌های ارزی، ایجاد وقفه در نقل‌وانتقالات ارزی برای واردات و صادرات کالا و همچنین انجام امور خدمات، عدم امکان انجام تبدیلات ارزی، خرید و فروش اوراق قرضه و سپرده‌گذاری نزد بانک‌های کارگزار را به دنبال دارد. همچنین افزایش هزینه‌ها و ریسک‌های عملیاتی، به دلیل عدم امکان استفاده از ارزهای جهان و متعاقب آن نگهداری ذخایر ارزی صرفاً به چند ارز و در چند کشور محدود که این امر منجر به افزایش قابل‌ملاحظه هزینه‌های عملیاتی می‌گردد. از سوی دیگر، معضلات مربوط به تخریب زیرساخت‌های مالی و بانکی کشور بعد از تحریم‌ها است که بهبود آن بعد از رفع تحریم‌ها در کوتاه‌مدت امکان‌پذیر نبوده و نیازمند زمان خواهد بود. منظور از مشکلات تکنولوژیکی ناشی از ضعف علمی و فنی نیروی انسانی و مشکلات فنی و نرم‌افزاری بانک‌های وابسته نظامی است که در اثر رفع تحریم به دلیل حضور نظام بانکداری داخلی و بانک‌های وابسته نظامی در فضای بین‌المللی و بخصوص منطقه خاورمیانه، اجبار و بستر مناسب جهت حل مشکلات تکنولوژیکی مطابق با بانکداری نوین و پیشرفته به وجود می‌آید که می‌تواند این مشکلات در میان‌مدت یا بلندمدت رفع شود.

ب- دسته دوم از معضلات بانک‌های وابسته نظامی که از اهمیت بیشتری برخوردار است، مربوط به مشکلات ساختاری این بانک‌ها و بانک مرکزی است که از قبل از تحریم‌ها هم وجود داشته است و ربطی به تحریم‌ها ندارد و شامل مشکلات داخلی، ساختار معیوب و شکننده بانک‌های وابسته نظامی و رابطه بین دولت، بانک‌های وابسته نظامی و بانک مرکزی، و همچنین مشکلات بین‌المللی است؛ قبل از تحریم‌ها، بانک‌های نظامی ایران نقش کمرنگی در نظام بانکی بین‌الملل داشته‌اند و حضور در بانکداری بین‌الملل محدود به برخی از عملیات مانند باز کردن حساب، دریافت، پرداخت و عملیات اعتبارات اسنادی بوده است. از این رو لغو تحریم‌ها کمکی برای بهبود این شرایط نکرده و در بهترین حالت تنها می‌تواند شرایط را به حالت قبل از تحریم برگرداند. اهم این دسته از معضلات و مشکلات ساختاری بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح عبارت‌اند از:^۱

۱- صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی در برنامه سالیانه «رعایت استانداردها و کدها» (ROSCs)^۲ وضعیت بانک‌های ایران که شامل بانک‌های وابسته به نیروهای مسلح نیز می‌شود را بررسی کرده است. با تجمیع استانداردهای مطرح در این برنامه، می‌توان پنج

^۱. لازم به ذکر است تمامی ۹ مورد مشکلات ساختاری بانک‌های وابسته نظامی در پنل خبرگان مطرح و بحث شده است ولی در توضیحات و تأیید برخی از این مشکلات به صورت تفصیلی‌تر و کامل‌تر، از منابع پژوهشی دیگر استفاده شده است.

^۲. Reports on the Observance of Standards and Codes

دسته استاندارد اصلی با عناوین ایزوهای بانکی (ISO)، استانداردهای بازل (Basel)، استاندارد گزارشگری مالی (IFRS)، استاندارد ارزیابی بخش مالی (FSAP) و توصیه‌های مبارزه با پول‌شویی (AML) را مورد بررسی قرار داد. بررسی این گزارش‌ها نشان می‌دهد جز در ایزوهای بانکی، وضعیت ایران در سایر استانداردها مناسب نیست، هرچند نقص‌های بسیاری در بخش ایزوهای بانکی وجود دارد. بنابراین جهت حضور در فضای بانکداری بین‌الملل و ارتباط با بانک‌ها و جذب سرمایه‌گذاری خارجی رعایت ۵ استاندارد فوق الزامی به نظر می‌رسد (فرهمنند معین، ۱۳۹۷). به‌عنوان نمونه، در بانک‌های وابسته نظامی ضعف جدی در اجرای استاندارد گزارشگری مالی (IFRS) وجود دارد و صورت‌های مالی بانک‌های وابسته نظامی بر اساس استانداردهای سازمان حسابرسی تهیه می‌گردد که در تطابق با استانداردهای بین‌المللی باهدف افزایش شفافیت صورت‌های مالی نیست.

۲- تنوع عملیات و ابزارهای تأمین مالی بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح به‌اندازه موردنیاز نیست و این ابزارها باید حداقل در کوتاه‌مدت نیاز بانک‌های خارجی- حداقل در سطح منطقه- را در دوره پس از تحریم برآورده نماید. در اصل، «ضعف ابزارها، قوانین، مقررات و غیره مطابق با استانداردهای روز جدی به نظر می‌رسد».

۳- تأمین مالی در کشور بانک محور بوده و نظام مالی از عمق کافی برخوردار نیست. این برخلاف بندهای ۵ و ۶ سیاست‌های کلی برنامه ششم مبنی بر گسترش و تعمیق نظام جامع تأمین مالی و ابزارهای آن (بازار پول، بازار سرمایه و بیمه‌ها) و افزایش سهم مؤثر بازار سرمایه در جهت توسعه سرمایه‌گذاری و تأمین مالی فعالیت‌های خرد و متوسط به‌وسیله‌ی نظام بانکی است.

۴- نظام بانکداری مجازی در بانک‌های وابسته نظامی توسعه‌نیافته است و در این بانک‌ها تعدد شعب وجود دارد. این در حالی است که سیستم بانکداری نوین شامل ۷ بخش توزیع است که ۶ بخش آن به شکل مجازی می‌باشد. در برخی از کشورها شعب تنها وظیفه بازاریابی را برعهده گرفته و حتی تسهیلات‌دهی نیز در این شعب انجام نمی‌شود و این امور به بانکداری مجازی محول شده است. بانک‌های وابسته نظامی در ایران دارای تعدد شعب می‌باشند و بنابراین هزینه‌های جاری ناشی از خرید یا اجاره محل ارائه خدمات بانکی و کارکنان آن به‌شدت افزایش یافته و حتی در برخی موارد سبب زیانده بودن این بانک‌ها شده است.

۵- در بُعد ساختاری و سازمانی، استقلال نسبی میان مقام ناظر و شبکه بانکی وجود دارد، اما عدم شفافیت نهادهای تأثیرگذار در تصمیمات پولی و بانکی، از جمله هیئت انتظامی بانکها و نیز کمیسیون‌های تخصصی بانک مرکزی، تا حدودی موجب کاهش استقلال ساختاری مقام ناظر (بانک مرکزی) شده است. در بُعد مالی، بررسی قوانین مربوط به حقوق و مزایای ارکان بانک مرکزی، ظاهراً نشان‌دهنده استقلال مالی مقام ناظر است؛ اما دقت در صورت سود و زیان بانک مرکزی و روش بودجه‌ریزی آن، حاکی از انتفاع بالقوه بانک مرکزی از تخلفات شبکه بانکی است، که می‌تواند استقلال مالی مقام ناظر را مختل نماید. همچنین رابطه مالی غیرمستقیمی که میان بانک مرکزی و بانکها، که به واسطه شرکت‌های وابسته به بانک مرکزی و شبکه بانکی ایجاد می‌شود، نوعی همسویی منافع مالی بین نهاد ناظر و نهادهای تحت نظارت را نشان می‌دهد. در بُعد نیروی انسانی، بررسی‌ها حاکی از وضعیت نامناسب استقلال مقام ناظر است. ارتباط نیروی انسانی شبکه بانکی با مقام ناظر، در چهار گروه موردبررسی قرار گرفته است: ارتباط رسمی حین خدمت، ارتباط غیررسمی حین خدمت، انتقال از بانک مرکزی به شبکه بانکی پس از بازنشستگی، انتقال از بخش خصوصی به بانک مرکزی. در حال حاضر تنها روابط از نوع اول موردتوجه قانون‌گذار قرار گرفته و هیچ‌گونه ضوابط مشخصی برای روابط نوع دوم تا چهارم، میان نیروی انسانی بانک مرکزی و شبکه بانکی وجود ندارد (پرهیزکاری و روحانی، ۱۳۹۴). کاهش استقلال و اقتدار بانک مرکزی سبب بی‌ثباتی و افزایش فساد در بازار پولی و بانکی می‌گردد که قطعاً به دلیل اینکه بانک‌های وابسته نظامی دارای سهمی قابل توجه در این بازار هستند تحت تأثیر مضرات آن قرار خواهند گرفت.

۶- نگاهی به عملکرد شورای پول و اعتبار در تعیین نرخ‌های سود بانکی نشان می‌دهد که در برخی از سال‌ها این نرخ‌ها بدون توجه کافی به شرایط اقتصادی و به‌صورت دستوری تعیین شده‌اند. از دیگر نقاط ضعف و آسیب‌های بسته‌های پولی در زمینه نرخ‌های سود بانکی این است که این نرخ‌ها برای یک دوره یک‌ساله تعیین می‌شوند (حیدری، ۱۳۹۵). با توجه به اینکه عمده بانک‌های نظامی بر سود تسهیلات اعطائی، سپرده‌گذاری و سرمایه‌گذاری در سایر بانک‌ها تکیه کردند و این برخلاف بانک‌های غیرنظامی است که بر بدهی از بانک مرکزی وابستگی بیشتری دارند، بنابراین تعیین دستوری نرخ سود، فعالیت و سودآوری این بانک‌ها را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد.

۷- راه‌اندازی نظام حل‌وفصل و فراهم‌سازی امکان انحلال بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح متوقف به‌عنوان یک پدیده نامطلوب در ایران برای یک نظام پولی و مالی تلقی می‌شود؛ در حقیقت وجود چنین امکاناتی نشانه‌ای از یک نظام سالم و پویای پولی و مالی است. به‌صورت عمده، قوانین و مقررات ناظر بر مقوله توقف و ورشکستگی بانکی ایران در چارچوب قوانین و مقررات قضایی است و مشتمل بر قوانین و مقررات حاکم بر نظام پولی و بانکی نیستند (یوسفی دیندارلو، ۱۳۹۴). این مورد به دلیل هزینه‌بری بالای بانک‌های نظامی و در نتیجه ناکارآمدی و زیانده بودن برخی بانک‌های وابسته نظامی به‌صورت جدی مطرح است.

۸- «نبود الگوهای مختلف بانکداری در رابطه بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح و بنگاه»: بانکداری در ایران به‌صورت عمده بر اساس الگوی بانکداری «تجاری» شکل گرفته است و حال آنکه طیفی از انواع بانک‌ها برای شکل‌دهی اشکال مختلف رابطه بانک و بنگاه وجود دارد. خلأ ایجاد و توسعه بانکداری منطقه‌ای، بانکداری شرکتی، بانکداری توسعه‌ای، بانکداری سرمایه‌گذاری و غیره موجب شده است الزامات و بسترهای رابطه مناسب بانک و بنگاه بر اساس نیازها و حوزه‌های مختلف فعالیت بنگاه‌ها فراهم نگردد (شهبازی غیاثی، ۱۳۹۵). در حال حاضر بانک‌های نظامی فاقد طیف وسیعی از انواع بانکداری نوین و پیشرفته جهت درآمدزایی و سودآوری می‌باشند و ابزارها و طیف‌های تأمین مالی در این بانک‌ها فاقد گستردگی لازم است.

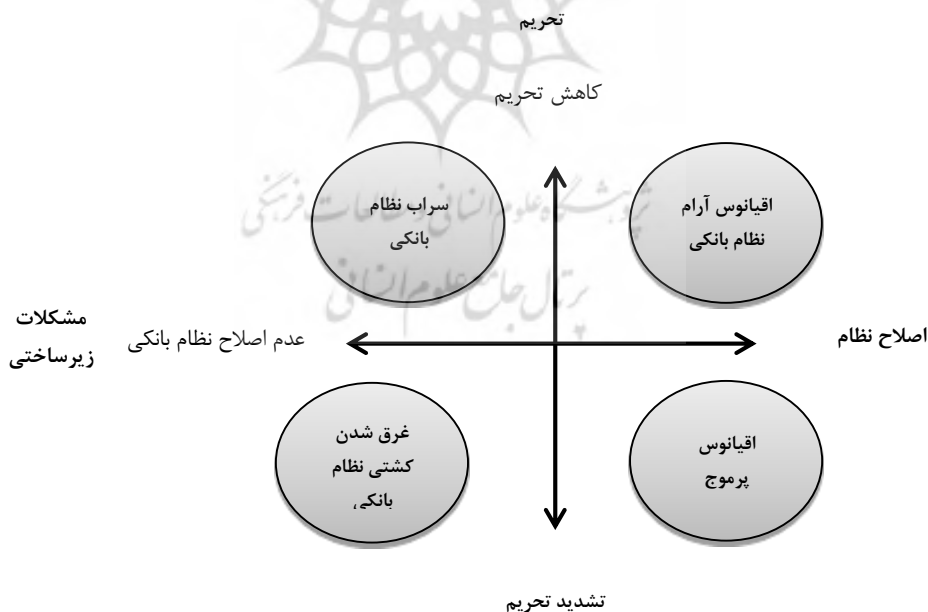
۹- بسیاری از اختلالات و چالش‌های موجود در نظام بانکی که در بانک‌های وابسته نظامی بیشتر مطرح است از جمله عدم شفافیت، کارایی پایین بانک‌ها، تخصیص غیرکارای منابع، نبود مدیریت ریسک کارآمد، انتصابات غیرتخصصی در بین مدیران بانکی، عدم تأمین حقوق سپرده‌گذاران و سایر ذینفعان برآمده از فقدان طراحی و اجرای نظام حاکمیت شرکتی مناسب در این بانک‌ها است. بر اساس مطالعات و تجربه‌های متعدد در نظام بانکداری، تحقق حاکمیت شرکتی در بانک‌های نظامی به‌عنوان مهم‌ترین راه برای دستیابی به کارآمدی و اثربخشی شبکه بانکی است. حاکمیت شرکتی در یک معنای وسیع، مجموعه‌ای از ساختارها، فرآیندها و رویه‌های ناظر بر هیئت‌مدیره، مدیریت ارشد (هیئت عامل)، کمیته‌ها و واحدهای نظارتی و اجرایی است که مبتنی بر اصول شفافیت، افشا و کنترل تضاد منافع، به دنبال تأمین حقوق کلیه ذینفعان (از جمله سپرده‌گذاران، مشتریان و...) و حفظ ثبات و سلامت شبکه بانکی است. در واقع حاکمیت شرکتی ساختار مناسبی برای

توزیع اختیارات و مسئولیت‌ها و چگونگی تصمیم‌گیری فعالیت‌های بانک را ارائه می‌نماید (شهبازی و ترابی‌فر، ۱۳۹۵). البته حائز اهمیت است؛ حاکمیت شرکتی در تداخل با مسائل امنیتی و اطلاعاتی نیست و موارد مرتبط با ساختار مطلوب عملکرد داخلی بانک و رعایت عادلانه حقوق تمامی سهامداران را در برمی‌گیرد.

شکل (۲) محورهای عدم قطعیت عوامل تعیین‌شده وضعیت بانک‌های وابسته نظامی در پساتحریم

به این ترتیب، بنا بر نظر خبرگان، محورهای عدم قطعیت «تحریم» و «مشکلات زیرساختی» برای هر یک از عدم قطعیت‌های ذکرشده، ماتریس سناریو را به ترتیب ۲۰۰ تشکیل می‌دهد:

شکل (۳) فضای چهارگانه سناریوهای وضعیت بانک‌های وابسته نظامی در پساتحریم

تدوین سناریو

حائز اهمیت است با توجه به وضعیت سیاسی حاکم در سطح منطقه و بین‌المللی (بخصوص رویکرد سیاسی آمریکا و اتحادیه اروپایی) و فرض بر ادامه و حفظ این رویکرد و ماهیت و کلیت تحریم‌های موجود (بخصوص تحریم‌های مالی) و از سوی دیگر، وضعیت فعلی بانک‌های وابسته نظامی کشور، افق سناریوها در این تحقیق ۱۰-۵ سال در نظر گرفته شده است. در ادامه چهار سناریویی که از حالات متفاوت ترکیب دو عدم قطعیت استخراج شده است نگارش می‌شود:

سناریوی نخست: اقیانوس آرام نظام بانکی؛

کاهش تحریم و اصلاح نظام بانکی: رفع بحران

در این سناریو خوش‌بینانه‌ترین حالت اتفاق می‌افتد و دو عدم قطعیت به‌عنوان اهم مشکلات بانک‌های وابسته نظامی کاهش می‌یابند و ترکیب دو عدم قطعیت کاهش تحریم و اصلاح نظام بانکی رخ می‌دهد. بنابراین بحران بانک‌های وابسته نظامی رفع می‌شود و کشتی بانک‌های وابسته نظامی در اقیانوس آرامی به حرکت روبه‌جلوی خود ادامه می‌دهد و به ساحل رشد و پیشرفت می‌رسد و دشمن تحریم عقب‌نشینی کرده و به تبع آن بانک‌های وابسته نظامی با هزینه کمتری به مبادلات مالی خود در عرصه بانکداری بین‌المللی پرداخته و به دلیل حضور در این عرصه و استفاده از این فضا مشکلات تکنولوژیکی خود ناشی از ضعف علمی و فنی نیروی انسانی و مشکلات فنی و نرم‌افزاری و تکنولوژیکی را در میان‌مدت یا بلندمدت رفع می‌نمایند که البته این برهه زمانی بستگی به سرعت اقدام متولیان مربوطه در پهنه سرزمین ایران دارد و از سوی دیگر، مجموعه نظام بانکی و بانک‌های وابسته نظامی به فکر اصلاحات ساختاری خود افتاده و دورنمای رشد و پیشرفت خود را در این مسئله می‌بینند و این بانک‌ها استانداردهای بین‌المللی حوزه نظام بانکی، بخصوص استانداردهای گزارشگری مالی (IFRS) را اجرا می‌نمایند که سبب می‌شود شفافیت بانک‌های نظامی ارتقاء، فساد کاهش و کارایی در کارکرد و صورت‌های مالی این بانک‌ها افزایش یابد. همچنین بانک‌های وابسته نظامی استانداردهای بازل را رعایت کرده و به تبع آن نسبت کفایت سرمایه، کارایی خود را افزایش و منابع خود را به‌صورت کارا تخصیص داده و مدیریت ریسک کارآمد و مدیران بانک‌های وابسته نظامی به‌صورت تخصصی انتخاب می‌شوند. در این سناریو، اصلاحات ساختاری اجازه نمی‌دهد بانک‌های ضعیف و ناکارآمد در این کشتی باقی بمانند و از نظام بانکی بیرون می‌روند و بانک مرکزی به‌عنوان ناخدای کشتی، تحت اختیارات و اقتدار خود زمینه خروج یا ادغام آن‌ها را فراهم می‌کند. بانک‌های وابسته نظامی با توسعه بانکداری مجازی، هزینه‌های اضافی خود را به

دلیل کاهش شعب تقلیل داده و به تبع آن کارایی خود را افزایش می‌دهند و از همه مهم‌تر بانک مرکزی و مقام ناظر با اقتدار و استقلال، زمینه ثبات و توسعه نظام بانکی و بانک‌های وابسته را فراهم می‌نماید. بانک‌های وابسته نظامی در شرایطی که در دسرهای دشمن تحریم کاهش یافته ابزارهای مالی خود را تنوع بخشیده و درآمدزایی خود را بخصوص در فضای بین‌المللی رشد می‌دهند و بنابراین بسترها و امکانات لازم برای حضور این بانک‌ها در فضای بانکداری بین‌المللی بخصوص منطقه ایجاد می‌شود بنابراین کشتی بانک‌های وابسته نظامی با اصلاحات ساختاری به ساحل سعادت و توسعه‌یافتگی با سرعت بیشتری گام بر می‌برد.

با عقب‌نشینی دشمن تحریم، دولت‌ها می‌توانند از منابع مالی خارجی استفاده نمایند. به دلیل اینکه عمده تکیه بانک‌های نظامی بر حمایت‌های دولتی و صندوق‌های بازنشستگی نظامیان است، بنابراین با تقویت درآمدهای دولتی، دولت متمول و ثروتمندتر شده و دولت از بانک‌ها و صندوق‌های بازنشستگی نظامیان حمایت بیشتری به عمل می‌آورد. طی دوره ۹۲-۸۹ بیشترین رشد بدهی دولت به سیستم بانکی مربوط به سال ۱۳۹۱ (سال تشدید تحریم مالی) و برابر ۴۳ درصد بوده است^۱ و دولت سهم بیشتری در مقایسه با شرکت‌های دولتی در بدهی به نظام بانکی دارد. با کاستن تحریم‌ها و عقب‌نشینی دشمن تحریم، دولت متمول شده و رشد خالص بدهی خود به سیستم بانکی را کاهش می‌دهد که این عمل وضعیت ترازنامه‌ای بانک‌ها را بهبود می‌بخشد و به دلیل اینکه بانک‌های نظامی در این بانک‌ها سرمایه‌گذاری و سپرده‌گذاری زیادی دارند بنابراین، بانک‌های نظامی پولدارتر شده و می‌توانند رشد و توسعه یابند. بانک‌های وابسته نظامی ایران خدمات بانکی را بخصوص در منطقه خاورمیانه ارائه داده و از این طریق کارمزد اخذ می‌کنند که درآمدزایی خود را بهبود بخشیده و همچنین منابع مسدودی بانک‌های نظامی با فروکش نمودن تحریم آزاد می‌شود. در این سناریو شاخص‌های عملکردی بانک اعم از نسبت کفایت سرمایه، نسبت سودآوری، نسبت نقدینگی، نسبت کارایی، نسبت مطالبات غیرجاری، نسبت اهرمی و نسبت دارایی‌های ثابت بهبود می‌یابد. شرایط و ویژگی‌های هر شاخص در سناریو اول به‌طور خلاصه در جدول زیر نشان داده شده است.

جدول (۳) شرایط و ویژگی‌های هر شاخص مربوط به بانک‌های وابسته نظامی در سناریوی اول

شاخص‌ها	شرایط
هزینه مبادلات مالی	کاهش
مشکلات تکنولوژیکی	کاهش

۱. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، گزیده آمارهای اقتصادی، بخش پولی و بانکی.

افزایش	رعایت استانداردهای بین‌المللی
انجام می‌گیرد	انحلال بانک‌های ضعیف و ناکارآمد
افزایش	توسعه بانکداری مجازی
افزایش	اقتدار و استقلال بانک مرکزی
افزایش	تنوع و توسعه ابزارهای مالی
افزایش	تأمین مالی خارجی
بهبود	شاخص‌های عملکردی بانک

سناریوی دوم: اقیانوس پرموج؛

تشدید تحریم و اصلاح نظام بانکی: چالش نظام بانکی (بحران نیست)

در این سناریو که تأکید بند ۹ سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی نیز بر آن است بر اصلاح و تقویت همه‌جانبه نظام مالی کشور باهدف پاسخگویی به نیازهای اقتصاد ملی، ایجاد ثبات در اقتصاد ملی و پیشگامی در تقویت بخش واقعی اشاره می‌شود. کشتی بانک‌های وابسته نظامی در اقیانوس پرموج حرکت می‌نماید که در اینجا هنر ناخدای کشتی و رفتار مسافری کشتی و خود ویژگی‌های کشتی مهم‌تر به نظر می‌رسد. دشمن تحریم اقیانوس را پرموج کرده ولی در این اقیانوس بی‌کران و مواج، کشتی بانک‌های وابسته نظامی به مسیر خود ادامه دهد درحالی‌که مشقت‌های راه در این سناریو بیشتر از سناریوی اول بوده و تهاجم دشمن مشکل‌ساز شده است، هزینه مبادلات مالی و مشکلات تکنولوژیکی نظام بانکی و بانک‌های وابسته نظامی در حال افزایش است ولی بانک‌های وابسته نظامی با اصلاح خود در این نبرد پیروز می‌شوند. به‌عبارت‌دیگر، این بانک‌ها استانداردهای بین‌المللی را رعایت می‌نماید که شفافیت و کارایی در بانک‌های نظامی افزایش یافته و تخصیص منابع و مدیریت ریسک کارآمد می‌شود. همچنین بانک‌های وابسته نظامی با تقویت و توسعه ابزارهای تأمین مالی، رعایت حاکمیت شرکتی، توسعه بانکداری مجازی و کاهش هزینه‌های جاری از بحران عبور می‌نمایند. بااین‌وجود، تحریم آثار خود را در افزایش هزینه مبادلات و تأمین مالی بانک‌های وابسته نظامی می‌گذارد و به دلیل نبود ارتباط وسیع و گسترده بانک‌های وابسته نظامی با بانکداری بین‌الملل، مشکلات تکنولوژیکی و فنی در تطابق با بانکداری نوین و پیشرو عقب می‌ماند. البته اصلاح ساختاری بانک‌های وابسته نظامی به داد این بانک‌ها رسیده و بر مشکلات افزایش هزینه‌های مبادلات و تأمین مالی از خارج و همچنین مشکلات تکنولوژیکی از سوی دشمن تحریم غلبه می‌کند. ولی بالاخره دشمن تحریم زهر خود را می‌ریزد و بانک‌های نظامی امکان استفاده از منابع بانک‌ها و مؤسسات اعتباری بین‌المللی را ندارند و همچنین این بانک‌ها با افزایش تقاضای داخلی

تسهیلات به دلیل عدم امکان استفاده از تسهیلات بین‌المللی و خارجی مواجه هستند و در این شرایط بانک‌های وابسته نظامی به بانک مرکزی و سایر بانک‌ها بدهکارتر شده ولی با تولید پادزهر اصلاح ساختاری بانک‌های وابسته نظامی، این بدهی‌ها کنترل و مدیریت می‌گردد. در این سناریو شاخص‌های عملکردی بانک اعم از نسبت کفایت سرمایه، نسبت سودآوری، نسبت نقدینگی، نسبت کارایی، نسبت مطالبات غیر جاری، نسبت اهرمی و نسبت دارایی‌های ثابت بهبود نسبی می‌یابد. شرایط و ویژگی‌های هر شاخص در سناریو دوم به‌طور خلاصه در در جدول زیر نشان داده شده است.

جدول (۴) شرایط و ویژگی‌های هر شاخص مربوط به بانک‌های وابسته نظامی در سناریوی دوم

شرایط	شاخص‌ها
افزایش	هزینه مبادلات مالی
افزایش	مشکلات تکنولوژیکی
افزایش	رعایت استانداردهای بین‌المللی
انجام می‌گیرد	انحلال بانک‌های ضعیف و ناکارآمد
افزایش	توسعه بانکداری مجازی
انجام می‌گیرد	اقتدار و استقلال بانک مرکزی
افزایش	تنوع و توسعه ابزارهای مالی
کاهش	تأمین مالی خارجی
بهبودی نسبی	شاخص‌های عملکردی بانک

سناریوی سوم: غرق شدن کشتی نظام بانکی؛

تشدید تحریم و عدم اصلاح نظام بانکی: بحران بانکی

این سناریو بدترین حالت برای بانک‌های وابسته نظامی است و هر دو عدم قطعیت تشدید تحریم و عدم اصلاح نظام بانکی باهم رخ می‌دهد و کشتی بانک‌های وابسته نظامی در اقیانوس موج غرق می‌شود؛ زیرا ناخدای کشتی کاربرد نیست و مسافری نیز بر رفتار خود در این شرایط آگاهی ندارند و کشتی فرسوده بوده و استحکام لازم را نداشته و در نهایت کشتی به همراه مسافری غرق می‌شود و کشتی هیچ‌گاه به ساحل نخواهد رسید. به عبارت دیگر، در اثر عدم قطعیت اول و تشدید تحریم و هجوم سنگین دشمن تحریم، هزینه مبادلات و تأمین مالی برای بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح در خارج از پهنه سرزمین افزایش یافته و مشکلات تکنولوژیکی و فنی بانک‌های وابسته نظامی به دلیل محدودیت یا قطع ارتباط با دنیای خارج و عدم حضور در فضای بانکداری بین‌المللی و نبود فضا و بستر مناسب جهت

سرمایه‌گذاری خارجی در تکنولوژی پابرجا می‌مانند و از سوی دیگر، در اثر عدم قطعیت دوم، بانک‌ها به دلیل مشکلات متعدد از اصلاحات ساختاری فرار کرده و ناخدای کشتی (مقام ناظر و بانک مرکزی) توان و انگیزه لازم را برای برخورد با مشکلات درون کشتی ندارد، اقداماتی مناسب برای رفع مشکلات زیرساختی بانک‌های وابسته نظامی به عمل نمی‌آید.

همان‌گونه که در سناریوی اول اشاره شد؛ بیشترین رشد بدهی دولت به سیستم بانکی در سال‌های تشدید تحریم‌های مالی بوده است. بنابراین در این سناریو نیز، دولت فقیرتر و ناکارا شده و دست در جیب نظام بانکی می‌کند. بنابراین رشد بدهی دولت به سیستم بانکی پس از هجوم دشمن تحریم افزایش می‌یابد. به دلیل اینکه یکی از منابع اصلی درآمد بانک‌های وابسته نظامی از سپرده‌گذاری و سرمایه‌گذاری در بانک‌های دیگر به‌خصوص بانک‌های غیرنظامی است، بنابراین در اثر رشد بدهی دولت به بانک‌ها و بحرانی شدن وضعیت نقدینگی بانک‌ها در اثر رکود و انجماد دارایی‌ها و محدودیت در برداشت از بانک مرکزی به دلیل تبعات حاکم بر اقتصاد، سودآوری بانک‌های نظامی در میان‌مدت یا بلندمدت تحت‌الشعاع قرار می‌گیرد. همچنین به دلیل کاهش درآمدهای ارزی، دولت حمایت لازم و کافی را از بانک‌های وابسته نظامی به عمل نمی‌آورد.

در سال ۱۳۹۱ (سال اوج تحریم مالی)، رشد بدهی شرکت‌های دولتی به سیستم بانکی برابر ۴۱ درصد بوده است که در مقایسه با رشد این بدهی در سال ۹۲ (۵ درصد) رقم بزرگی است.^۱ با این وجود، بر اساس صورت‌های مالی بانک‌های وابسته نظامی و غیرنظامی، عمده بدهی شرکت‌های دولتی به بانک‌های غیرنظامی و دولتی است و عمده مطالبات بانک‌های وابسته نظامی از بخش غیردولتی است. زیرا شرکت‌های دولتی به دلیل رانت، دست در جیب بانک‌های دولتی و غیرنظامی کرده و بخش خصوصی برای اینکه از قافله عقب‌نماند و به دلیل اینکه نفوذی در بانک‌های دولتی ندارد، به‌ناچار به بانک‌های وابسته نظامی پناه می‌برد و چون شرایط اقتصادی خوب نیست، بنابراین توان پرداخت پول‌های قرض گرفته از بانک‌های وابسته نظامی را ندارد و روزبه‌روز بدهکارتر می‌شود.

با اینکه هجوم بخش خصوصی برای اخذ اعتبار به بانک‌های وابسته نظامی شدت می‌گیرد، ولی این بانک‌ها حال و روز خوشی ندارند که به این تقاضا پاسخ دهند و برای پاسخ به تقاضا به قرض گرفتن از بانک‌های دیگر روی می‌آورند. زیرا بانک‌ها با مشکلات ساختاری عدم تعمیق بازار سرمایه، عدم تنوع ابزارهای تأمین مالی و عدم رعایت قواعد حاکمیت شرکتی و غیره روبرو

^۱. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، گزیده آمارهای اقتصادی، بخش پولی و بانکی.

هستند. با توجه به محدودیت منابع موجود و افزایش تقاضا برای منابع بانک‌های وابسته نظامی بخصوص از ناحیه بخش غیردولتی، این بانک‌ها از سایر بانک‌ها و مؤسسات اعتباری قرض می‌کنند که به صورت غیرمستقیم سبب افزایش بدهی نظام بانکی به بانک مرکزی می‌گردد و خلق پول، نقدینگی و تورم و در نهایت فشار مضاعف به سیستم بانکی و وخیم‌تر شدن وضعیت بانک‌ها و بانک‌های وابسته نظامی و غرق شدن کشتی بانک‌های وابسته نظامی را به همراه دارد. در این سناریو شاخص‌های عملکردی بانک اعم از نسبت کفایت سرمایه، نسبت سودآوری، نسبت نقدینگی، نسبت کارایی، نسبت مطالبات غیر جاری، نسبت اهرمی و نسبت دارایی‌های ثابت به شدت وخیم شده و به حد مقدار بحرانی می‌رسد. شرایط و ویژگی‌های هر شاخص در سناریو سوم به‌طور خلاصه در جدول زیر نشان داده شده است.

جدول (۵) شرایط و ویژگی‌های هر شاخص مربوط به بانک‌های وابسته نظامی در سناریوی سوم

شاخص‌ها	شرایط
هزینه مبادلات مالی	افزایش
مشکلات تکنولوژیکی	افزایش
رعایت استانداردهای بین‌المللی	کاهش
انحلال بانک‌های ضعیف و ناکارآمد	انجام نمی‌گیرد
توسعه بانکداری مجازی	کاهش
اقتدار و استقلال بانک مرکزی	انجام نمی‌گیرد
تنوع و توسعه ابزارهای مالی	کاهش
تأمین مالی خارجی	کاهش
شاخص‌های عملکردی بانک	به شدت وخیم‌تر می‌شود (بحران)

سناریوی چهارم: سراب کشتی نظام بانکی؛

کاهش تحریم و عدم اصلاح نظام بانکی: تعویق بحران

در این سناریو عدم قطعیت‌های کاهش تحریم و عدم اصلاح نظام بانکی باهم رخ می‌دهد. در عدم قطعیت اول؛ تحریم کاهش می‌یابد و در اثر آن، هزینه مبادلات و تأمین مالی و مشکلات تکنولوژیکی بانک‌های وابسته نظامی کاهش یافته و در عدم قطعیت دوم؛ اصلاح نظام بانکی و بانک‌های وابسته نظامی صورت نمی‌گیرد و مشکلات ساختاری یا پابرجاست یا اینکه در حال افزایش است. بنابراین کاهش تحریم، بحران بانک‌های وابسته نظامی را رفع ننموده و فقط این بحران را به تعویق می‌اندازد. در این سناریو کشتی نظام بانکی فرسوده و ناکارا شده و با اینکه اقیانوس آرام است و دشمن تحریم عقب‌نشینی کرده ولی آن قدر وضع کشتی، مسافران و ناخدای آن بد است که امیدوی به این کشتی نیست که به ساحل نجات برسد و در سراب

گیر کرده و در نهایت غرق خواهد شد. باین‌وجود اقیانوس آرام اندکی این غرق شدن را به تعویق می‌اندازد ولی نمی‌تواند جلوی غرق شدن کشتی و مسافران آن را بگیرد.

در این سناریو، بانک‌های وابسته نظامی پا را فراتر از این سرزمین گذاشته و در تعامل و ارائه خدمات با نظام مالی بین‌المللی بخصوص در سطح منطقه وارد می‌شوند که منجر به افزایش درآمد این بانک‌ها می‌شود. بر اساس آمار بانک مرکزی، طی سال‌های ۹۰-۱۳۸۰ حدود ۶۷ میلیارد دلار منابع مالی خارجی (فاینانس) توسط بانک‌های داخلی جذب و به اقتصاد داخلی تزریق شده بود که در شرایط تشدید تحریم به ۵ میلیارد دلار کاهش یافته است. بنابراین در این سناریو، بانک‌ها به دلیل مشکلات ساختاری اقتصاد و نظام بانکی در پهنه این سرزمین، برای رشد درآمدزایی خود به بانک‌های منطقه‌ای رجوع کرده و دست در جیب آن‌ها می‌کنند. سطح تأمین مالی خارجی بانک‌های وابسته نظامی بخصوص در سطح منطقه افزایش و هزینه‌های تأمین مالی این بانک‌ها از خارج کاهش می‌یابد. در این شرایط که تحریم فروکاسته است دولت اندکی متمول و نسبت به گذشته ثروتمندتر شده و می‌تواند حمایت مالی از بانک‌های وابسته نظامی به عمل آورد. همچنین دولت از منابع نهادها و مؤسسات مالی و بانک‌های بین‌المللی استفاده می‌کند. البته لازم به ذکر است استفاده از منابع مؤسسات مالی و بانک‌های بین‌المللی منوط به اصلاح فضای کسب‌وکار و اطمینان از بازدهی طرح اقتصادی و توجیه آن است ولی با توجه به رشد اقتصادی و رونق ایجادشده می‌توان از منابع این مؤسسات تا اندازه‌ای استفاده کرد. بنابراین توان مالی دولت افزایش یافته و دولت پولدار از بانک‌های غیرنظامی قرض نمی‌کند و بدهی دولت به نظام بانکی کاهش و ترازنامه بانک‌ها بهبود می‌یابد که بهبود ترازنامه بانک‌ها به دلیل سرمایه‌گذاری بانک‌های نظامی در این بانک‌ها برای بانک‌های وابسته نظامی سودآور خواهد شد و همچنین دولت غنی می‌تواند دست بانک‌های نظامی ضعیف را بگیرد.

از سوی دیگر، بانک‌های وابسته نظامی تنبل بوده و یا به دلیل منافع شخصی ذینفعان انگیزه لازم را برای اصلاح ساختاری خود نمی‌بینند و یا حتی در برابر آن مقاومت می‌کنند. بنابراین حساب‌های بانک‌ها غیر شفاف و کارایی بسیار پایین و هزینه‌ها بسیار بالا است. به دلیل عدم اصلاح نظام بانکی و بانک‌های وابسته نظامی، این بانک‌ها استانداردهای بین‌المللی بخصوص استانداردهای بین‌المللی گزارشگری مالی و استانداردهای بازل را رعایت نمی‌کنند که باعث کاهش شفافیت، افزایش فساد و کاهش کارایی در بانک‌های وابسته نظامی می‌شود. همچنین کاهش کفایت سرمایه، تخصیص ناکارآی منابع بر اساس روابط نه بر اساس ضوابط و انتصابات غیرتخصصی در بین مدیران بانک‌های وابسته نظامی به مشکلات این بانک‌ها اضافه می‌کند.

بانک‌ها همچنان به افزایش شعب خود روی آورده و فرصتی به بانکداری مجازی نمی‌نهند. تعدد شعب بانک‌های وابسته نظامی سبب افزایش هزینه‌های جاری آن‌ها شده و سودآوری و ترازنامه آن‌ها را تحت تأثیر قرار می‌دهد و با اینکه ترازنامه و صورت‌های مالی عمده بانک‌های نظامی از وضعیت مناسبی برخوردار نیست، زور مقام ناظر به بانک‌های تنبل و ضعیف نظامی نمی‌رسد و امکان انحلال و ادغام بانک‌های ضعیف و ناکارآمد وابسته نظامی وجود ندارد که به بحران بیشتر این بانک‌ها دامن می‌زند. دست بانک‌های وابسته نظامی از ابزارهای متنوع تأمین مالی خالی است و بانک‌های خارجی بانک‌های وابسته نظامی را تحویل نمی‌گیرند و حضور این بانک‌ها در فضای بانکداری بین‌المللی بخصوص منطقه با مشکل اساسی مواجه می‌شود. در این سناریو شاخص‌های عملکردی بانک اعم از نسبت کفایت سرمایه، نسبت سودآوری، نسبت نقدینگی، نسبت کارایی، نسبت مطالبات غیر جاری، نسبت اهرمی و نسبت دارایی‌های ثابت به تدریج وخیم شده و به مقدار بحرانی خود نزدیک می‌شود. شرایط و ویژگی‌های هر شاخص در سناریو چهارم به‌طور خلاصه در جدول (۶) نشان داده شده است.

جدول (۶) شرایط و ویژگی‌های هر شاخص مربوط به بانک‌های وابسته نظامی در سناریوی چهارم

شاخص‌ها	شرایط
هزینه مبادلات مالی	کاهش
مشکلات تکنولوژیکی	کاهش
رعایت استانداردهای بین‌المللی	کاهش
انحلال بانک‌های ضعیف و ناکارآمد	انجام نمی‌گیرد
توسعه بانکداری مجازی	کاهش
اقتدار و استقلال بانک مرکزی	انجام نمی‌گیرد
تنوع و توسعه ابزارهای مالی	کاهش
تأمین مالی خارجی	کاهش
شاخص‌های عملکردی بانک	به تدریج وخیم‌تر می‌شود (به بحران نزدیک‌تر می‌شود)

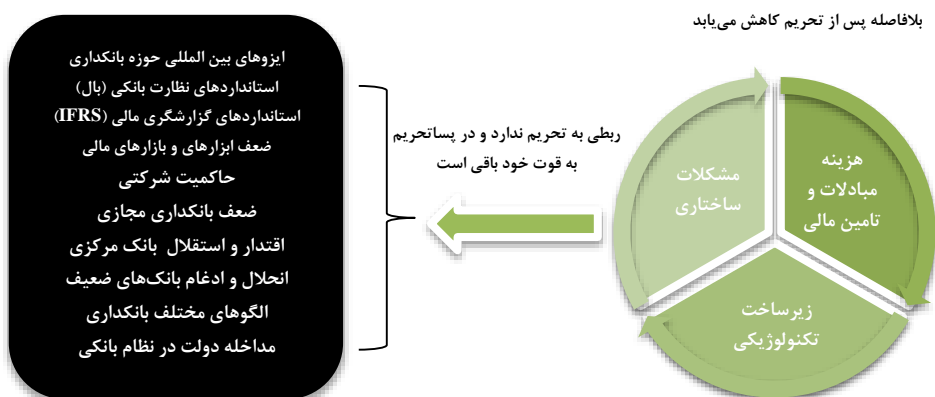
می‌توان عنوان نمود؛ با توجه به وضعیت حاکم بر سیاست‌گذاری کشور در عرصه مالی و بانکی، تمایل مجموعه سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران به اجرای کنوانسیون بین‌المللی مقابله با تأمین مالی تروریسم (CFT) و کارگروه اقدام مالی (FATF) و ایجاد کانال مالی ویژه با اتحادیه اروپایی موسوم به SPV برای انتقال منابع مالی ناشی از تجارت به ایران و تلاش و همت موجود برای رفع موانع تحریمی حضور نظام بانکداری ایران در عرصه بین‌المللی، امکان کاهش تحریم در آینده نزدیک وجود دارد، ولی به دلیل مشکلات ساختاری فراوان در مجموعه نظام بانکی و

بانک‌های وابسته نظامی و نبود برنامه‌ای هدفمند و اقدامی جدی برای حل این مشکلات حداقل در کوتاه‌مدت، مشکلات اصلی بانک‌های وابسته نظامی پابرجا خواهد بود (گیرکردن در سراب بانک‌های وابسته نظامی) و این بانک‌ها به مرور به سمت بحران بانکی حرکت خواهند نمود. بنابراین تحقق این سناریو در آینده‌ای نزدیک محتمل است.

طراحی مدل مفهومی برای بهبود وضعیت بانک‌های نظامی در شرایط تحریم

همان‌گونه که در این مطالعه بررسی و مشخص گردید؛ برخلاف ذهنیت مردم و برخی نخبگان کشور، بخش قابل توجهی از مشکلات نظام بانکی ایران بخصوص بانک‌های وابسته نظامی، ناشی از علل غیرتحریمی است. در طول دوره تحریم‌های سخت، روابط بانک‌های وابسته نظامی با شرکای خود در سایر کشورها قطع شد و هزینه مبادلات مالی افزایش یافت و مشکلات فنی و تکنولوژیکی پابرجا یا تشدید شد، ولی مشکلات ساختاری از جمله عدم اجرای استانداردهای بازل، قوانین سخت‌گیرانه‌تر در حوزه پول‌شویی و تأمین مالی تروریسم، حاکمیت شرکتی، بانکداری مجازی و غیره، سبب شد بانک‌های ایران بیش‌ازپیش از استانداردهای روز دنیا عقب بیافتند و حتی باوجود کاهش تحریم تغییرات قابل توجه و اساسی در بهبود وضعیت ترازنامه و مالی بانک‌های وابسته نظامی ایجاد نشد.

در نتیجه با توجه به نتایج بخش‌های قبلی این تحقیق، مدلی برای بهبود وضعیت بانک‌های وابسته نظامی در پساتحریم طراحی گردید. با توجه به شکل (۴)، در حالت کلی بانک‌های وابسته به نیروهای مسلح در دوره پساتحریم با سه مشکل اصلی هزینه مبادلات و تأمین مالی، زیرساخت تکنولوژیکی و مشکلات ساختاری مواجه هستند که دو مشکل هزینه مبادلات مالی و زیرساخت تکنولوژیکی در حالت کاهش تحریم، در کوتاه‌مدت و یا با وقفه قابل حل هستند، ولی مشکلات ساختاری حتی با رفع تحریم، حل‌شدنی نیست و کماکان به قوت خود باقی خواهد بود.

مشکلات زیرساختی تکنولوژیکی با وقفه رفع می‌گردد

شکل (۴) مؤلفه‌های اصلی مشکلات بانک‌ها و نهادهای مالی وابسته به نیروهای مسلح در پساتحریم

بنابراین رویکرد اصلی برای رفع بحران بانک‌های وابسته نظامی باید بر اساس سیاست‌های کلی برنامه ششم و سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی؛ توسعه بازارها و ابزارهای مالی، استانداردهای بین‌المللی حوزه بانکی از جمله استانداردهای بین‌المللی گزارشگری مالی (IFRS)، استانداردهای بین‌المللی بازل، توسعه بانکداری مجازی، رعایت حاکمیت شرکتی، امکان انحلال و ادغام بانک‌های ضعیف و ناکارآمد، جلوگیری از مداخله دولت در تعیین نرخ سود بانکی و اتخاذ رویکردهای مختلف بانکداری باشد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در این پژوهش ضمن بررسی مشکلات و معضلات بانک‌های وابسته نظامی ایران در شرایط تحریم، روندها، پیشران‌های مشکلات و معضلات بانک‌های وابسته نظامی با استفاده از مطالعات و اسناد کتابخانه‌ای و پژوهشی و روش پنل خبرگان شناسایی شدند و سپس عدم قطعیت‌های اصلی مشکل‌های بانک‌های وابسته نظامی ایران در پساتحریم یعنی؛ ۱. هزینه مبادلات مالی و مشکلات تکنولوژیکی؛ و ۲. مشکلات ساختاری که این عدم قطعیت‌ها با تکیه بر روش دلفی دومرحله‌ای استخراج شده است، چهار سناریوی محتمل تدوین شده است. این چهار سناریو عبارت‌اند از: الف) رفع بحران؛ ب) چالش نظام بانکی؛ ج) بحران بانکی؛ و د) تعویق بحران.

در مجموع با بررسی‌های چهار سناریوی محتمل باید گفت که همخوانی ضعیفی بین ساختار صورت‌های مالی بانک‌های وابسته نظامی ایران با استانداردهای جهانی وجود دارد. بنابراین اگر بانک‌های خارجی قصد ارزیابی بانک‌های ایران برای برقراری روابط کارگزاری را داشته باشند، در اولین قدم با مشکل مواجه خواهند شد. از سوی دیگر، به دلیل رعایت ضعیف استانداردهای گزارشگری مالی و نبود نهادهای ناظر قوی، بانک خارجی نمی‌تواند به اطلاعات ارائه‌شده در صورت‌های مالی بانک‌های وابسته نظامی اعتماد کند. حتی در صورت اعتماد، وضعیت موجود بانک‌های ایران در زمینه‌های مختلف مانند نسبت کفایت سرمایه، ساختار حاکمیت شرکتی، شفافیت و غیره مناسب نیست. تمام این موارد سبب خواهد شد بانک خارجی ارزیابی مناسبی از بانک نظامی ایرانی نداشته و روابط کارگزاری با وی برقرار نکند، فارغ از اینکه بانک‌های ایرانی تحریم هستند یا خیر.

بر این اساس به نظر می‌رسد به‌منظور بهبود و توسعه وضعیت بانک‌های وابسته نظامی، تأکید و تمرکز باید پیش از هر چیز بر اصلاح درونی بانک‌های وابسته نظامی باشد، نه اعطای امتیاز به بانک‌های خارجی جهت برقراری روابط کارگزاری. به بیان دیگر، کاهش ریسک بانک‌های وابسته نظامی (با اصلاح وضعیت ترانزاکشن بانک‌ها و نیز ساختار حاکمیت شرکتی در بانک‌ها) باید در اولویت قرار گیرد، نه پرداخت هزینه به‌عنوان صرفه ریسک همکاری بانک‌های خارجی با بانک‌های ایرانی. همچنین سیاست‌گذاران باید متوجه این موضوع باشند که عدم توسعه وضعیت بانک‌های وابسته نظامی، در گرو توقف یا رفع تحریم‌ها نیست، بلکه حتی در صورت برطرف شدن کامل تحریم‌ها، موانعی که به‌تفصیل در این تحقیق مورد بررسی قرار گرفت، همچنان فراروی روابط بانکی بین‌المللی بانک‌های وابسته نظامی ایران خواهد بود.

بنابراین جهت حل مشکلات اساسی و زیرساختی شبکه بانکی و بانک‌های وابسته نظامی، توجه به الزامات سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی و سیاست‌های کلی برنامه ششم ضروری است. بنابراین در این تحقیق مدل مفهومی بر اساس این سیاست‌های کلی طراحی گردید که بر توسعه بازارها و ابزارهای مالی، استانداردهای بین‌المللی حوزه بانکی از جمله استانداردهای بین‌المللی گزارشگری مالی (IFRS)، استانداردهای بین‌المللی بازل، توسعه بانکداری مجازی، رعایت حاکمیت شرکتی، امکان انحلال و ادغام بانک‌های ضعیف و ناکارآمد بانک‌های وابسته نظامی، جلوگیری از مداخله دولت در تعیین نرخ سود بانکی و اتخاذ رویکردهای مختلف بانکداری برای بانک‌های وابسته نظامی تأکید دارد.

منابع

- ابراهیمی، س.، راستاد، م. و مدنی‌زاده، ع. (۱۳۹۵). بررسی عملکرد شتاب‌دهنده مالی در نقش بازارهای مالی در دستیابی به رشد اقتصادی پایدار و اشتغال زادر آینده میان‌مدت. تهران: انتشارات موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۱). نشریات و پژوهش‌ها، نشریات ادواری، خلاصه تحولات اقتصادی کشور.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۱). خلاصه تحولات اقتصادی کشور.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۶). گزیده آمارهای اقتصادی، بخش پولی و بانکی.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۹۶). گزیده آمارهای اقتصادی، بخش تراز پرداخت‌ها.
- پرهیزکاری، ع. و روحانی، ع. (۱۳۹۴). آسیب‌شناسی نظام بانکی، بررسی استقلال مقام ناظر از شبکه بانکی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- پژوهشکده پولی و بانکی. (۱۳۹۵). طرح پژوهشی ارزیابی وضعیت و چشم‌انداز بازارهای مالی.
- حیدری، ح. و حیدری، ن. (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی نظام بانکی ۶. بررسی عملکرد سیاست‌گذار پولی و اعتباری در ایران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- رضایان، ا. و رضایان، ع. (۱۳۹۴). آینده‌پژوهی بحران آب در ایران به‌روش سناریو پردازی، مجله اکوهیدرولوژی، ۳ (۱).
- شهبازی غیائی، م. (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی نظام بانکی ۱۲. الگوها و مبانی نظری رابطه بانک و بنگاه و تحلیل آن در نظام بانکی ایران، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- شهبازی غیائی، م. کاشفی، م. و سروریان، ح. (۱۳۹۳). آسیب‌شناسی نظام بانکی ۱۰. تحلیل آمار عملکرد شبکه بانکی در تأمین مالی بنگاه‌ها و بخشهای اقتصادی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- شهبازی غیائی، م. و ترابیف، ه. (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی نظام بانکی ۱۳. اصول و استانداردهای حاکمیت شرکتی در بانک‌ها، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- ظریف، م. و میرزایی، س. (۱۳۷۶). تحریم‌های یک‌جانبه آمریکا علیه ایران، مجله سیاست خارجی، ۱ (۱۱).
- عزیزنژاد، ص. (۱۳۹۰). بررسی آثار تحریم با تأکید بر نقل‌وانتقال ارز، دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
- غفاری‌نژاد، ا. و رضایی، س. (۱۳۹۴). تحریم نظام بانکی، مرکز تحقیقات و برنامه‌ریزی استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.

- فرهمند معین، ح. (۱۳۹۷). *موانع غیرتحریمی توسعه روابط بانکی ایران با سایر کشورها*، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
  - کریمی‌راد، ع. محمودزاده، ا.، و مدنی‌زاده، ع. (۱۳۹۵). *ردیابی فراز و فرود شاخص‌های فعالیت بخش واقعی در تأثیرپذیری از بخش مالی*. در نقش بازارهای مالی در دستیابی به رشد اقتصادی پایدار و اشتغال زادر آینده میان‌مدت. تهران: انتشارات موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
  - مجاب، ر. (۱۳۹۵). *سلامت بانکی و زمینه‌های رخداد بحران بانکی در اقتصاد ایران*. در *ارزیابی وضعیت و چشم‌انداز بازارهای مالی*. تهران: موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
  - ملایی، ع. جلال، م. و عباسی، ه. (۱۳۹۳). *بررسی ضرورت و امکان انعقاد پیمان دوجانبه*، دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
  - نجفی، ف. محمودزاده، ا. و عینیان، م. (۱۳۹۵). *تحلیل جریان وجوه نقد بانک‌ها*. در نقش بازارهای مالی در دستیابی به رشد اقتصادی پایدار و اشتغال زادر آینده میان‌مدت. تهران: موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی.
  - نیلی، ف. و همکاران. (۱۳۹۴). *نظام تأمین مالی در ایران*، بررسی ساختار مالی بنگاه‌های اقتصادی، تهران: اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران.
  - یوسفی دیندارلو، م. (۱۳۹۴). *آسیب‌شناسی نظام بانکی ۴*. توقف و ورشکستگی بانکی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
-
- Cornish, E. (2004). *Futuring: The exploration of the future*. World Future Society.
  - Godet, m. & Roubelat, f. (1996). *Creating the future: the use and misuse of scenarios*. Long range planning, 29 (2): 164° 171.
  - Inayatullah, S. (2013). *Futures Studies: Theories and Methods*, World Futures Studies Federation.
  - Keneth, K. (2018). *Iran Sanctions*. Federation of American Scientists, Congressional Research Service.
  - Lynch, m. d. (2005). *Developing a scenario-based training program*. Fbi law enforcement bulletin, 74 (10): 1° 8.
  - Official Journal of the European Union. (2012). *Council Decision, oncerning restrictive measures against Iran*.
  - Schwartz, p. (1991). *The art of the long view*. Newyork: doubleday.
  - The Legal Information Institute. (2011). *Imposition of Sanctions With Respect to the Financial Sector of IRAN*, Section 1245, H.R.1540, 112th Congress of the USA.

- Wendell, B. (1990). *An Overview of Futures Studies*, Yale Sociology, Yale University.
- Yitzhak, G. & Yair, M. (2011). *The Economic Impact of International Sanctions on Iran*. The Eleventh Annual Herzliya Conference, the Institute for Policy and Strategy.

